

DEN DANSKE VEJ TIL MODERNITETEN

■ BIRGIT LØGSTRUP

James C. Scotts bog: *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (1998) giver det klare indtryk, at ambitiøse statsdrevne reforminitiativer er dømt til at mislykkes. I bedste fald når de ikke deres mål. I værste fald ender de som højmodernistiske katastrofer. Men er det nu også et korrekt billede? I denne artikel vil jeg analysere de danske landboreformer fra sidste halvdel af 1700-tallet som et ambitiøst, men vellykket forsøg på at gennemføre grundlæggende økonomiske og sociale ændringer i det danske landbosamfund. Med frisættelsen af den danske bondestand kan man hævde, at reformerne spillede en væsentlig rolle i moderniseringen af Danmark med gennemførelsen af en agrar revolution fra 1750 til 1810 og altså på et i international sammenhæng tidligt tidspunkt.

I denne periode foregik bøndernes frisættelse både i relation til landsbyfællesskabet og til godsejernes offentlige og private magtbeføjelser. Det sidste skete gennem fæstevæsenets ændring enten til det nye fæstevæsen eller fuldstændigt ved fæstebondens selvejekøb, der naturligvis indebar fæstets ophævelse for den nye selvejer. Det har været diskuteret i danske historikerkredse, om revolutionen kom fra oven eller fra neden. Det er efter min opfattelse soleklart, at der var tale om et *både og*. Ellers var revolutionen aldrig blevet en realitet, og Danmark havde været endnu et eksempel i rækken af James Scotts mislykkede moderniseringsforsøg. I stedet begyndte det moderne i Danmark, da bønderne ikke længere var bundet af de tidligere autoriteter og fællesskaber. Moderniteten holdt sit indtog i takt med den stigende individualisme. Hvorfor forløb udviklingen så anderledes i Danmark? Besvarelsen af dette spørgsmål er emnet for denne artikel.

DEFINITION

Hvad forstås ved modernitet? Efter humanistisk og samfundsmæssig tankegang menes der en handleform og ageren på trods af eller mod tradition og sædvane. De franske naturrets- og frihedsideer fra 16 og 1700-tallet havde betydelig indflydelse på menneskers frigørelse. Enevældige regimer som det danske begyndte at overveje, hvorledes alle indbyggere indbefattet de laveste stænder i staten kunne blive lykkelige borgere. Det blev efter oplysningstidens tankegang om frihed og lighed en forpligtelse for staten som en moderne stat at have dette som mål. Borgerne, som alle statens indbyggere nu kaldtes, stod i teorien lige over for kongen. Bønderkarlenes og fæstebøndernes status i Danmark som stavnsbundne

og adskilte fra den enevældige konge gennem godsejernes administrative beføjelser stred mod alle disse ideer.

Disse tanker mødte det samtidige behov hos både stat og landbrug for at forbedre afkastning og udbytte såvel på godserne som i bondebruget, der repræsenterede størstedelen, nemlig 90%, af landbrugsjorden.

DEN DANSKE VEJ

I Danmark kom reformerne tidligere og med anvendelse af en anden fremgangsmåde end i de store projekter, der beskrives hos James C. Scott.¹ Styreformen i den danske stat var enevældig fra 1660-1849, så den af Scott efterlyste uindskrænkede magt var principielt til stede. For Scott måtte en magtfuld stat kunne opvise registrering af al skattepligtig jord og fælles retsregler for hele landet. Dette var i Danmark påbegyndt allerede i 1680'erne med indførelse af fælles mål og vægt (1681), Danske Lov fælles for hele Danmark (1683) og den store matrikel (1688). Den sidste resulterede ikke i korttegning, men store registre med anvendelse af et fælles mål for jordens ydeevne målt i hartkorn, som blev grundlaget for udtagning af skatter og andre ydelser både til staten (også soldaterudskrivning fra 1701) og private formål. Matriklen byggede både på landmålerens tekniske viden og lokale bønderes indgående kendskab til jordbundens kvalitet. Den danske enevælde var altså allerede i slutningen af 1600-tallet i stand til at tilvejebringe en rationel beskrivelse af skattegrundlaget, som Scott først forventede at finde langt senere.

Strukturelt og økonomisk var godsejerstyre og fæstevæsen den altdominerende struktur på landet i Danmark (kun 1-2 % af landets jord blev dyrket af selvejere), men dog således at fæstebønderne nød en vis beskyttelse gennem livsfæstet. I offentlig administrativ henseende – bortset fra det gejstlige og juridiske område – var den danske stat derimod af økonomiske grunde tvunget til at anvende godsets administrative apparat, der var opbygget for at tage vare på godset og fæsternes interne forhold. Godserne havde således mange administrative opgaver, som vi i dag vil betegne som offentlige. Det var dog staten, der med sine regler og kontrol spændte godsejerne for sin vogn og ikke omvendt.²

HVORFOR ÆNDRE SYSTEMET?

Hvorfor ønskede embedsmænd og progressive enkeltpersoner både lokalt og centralt at ændre ved tingenes tilstand i Danmark ved midten af 1700-tallet? Hvilke forestillinger gjorde de sig om det nye samfund?³ I første omgang ønskede regeringen med overhofmarskal A.G. Moltke i spidsen at få gang i produktionen efter den økonomiske nedtur, dansk landbrug havde været igennem siden 1730'erne. I

1 Scott: *Seeing like a State*.

2 Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*, 30 ff.

3 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 16 ff.

slutningen af 1740'erne udviste de internationale konjunkturer atter fremgang. For at nå sit mål anbefalede regeringen godsejerne i lovgivningsform i slutningen af 1750'erne både at inddrage uopdyrket jord (overdrev) og forbedre udnyttelsen af den allerede opdyrkede jord, hvor der var lokal enighed mellem lodsejerne (godsejerne) herom. Bøndernes jord var splittet i strimler og kunne ligge fordelt hundrede forskellige steder i landsbyens marker mellem de øvrige bønders jord. Derfor måtte der under det gamle system træffes afgørelse om fælles drift på landsbystævnet. Reformerne gik derfor ud på at samle den enkelte bondes jord omkring gården, så landsbyfællesskabet blev overflødig. Heri lå der en betydelig rationel driftsgevinst. Samtidig blev der indvundet agerjord ved ophævelsen af de mange markskel mellem bøndernes jordstrimler. Hele jordreformen med opdyrkning af overdrev, inddragelse af de mange markskel, jordforbedringer og driftsoplægninger er af prof. Ole Feldbæk blevet kaldt *den indre kolonisation*.⁴

Uanset hvilke andre ideer de skiftende magthavere forfulgte op gennem 1700-tallet, så forblev der fokus på jordreformerne – blot i bestandig skærpet form, således at en enkelt lodsejer i landsbyen efter de sidste love også kunne kræve økonomisk medvirken fra de øvrige, selvom de ikke var interesserede. Disse jordreformer havde langtrækkende konsekvenser for bønderne. For de indelbare ophævelsen af det gamle landsbyfællesskab til fordel for den enkelte bondes drift af sin jord – hvad enten den var i fæste eller selveje. Den tekniske betegnelse er *udskiftning* – dvs. jorden tages ud af fællesskabet. I flere tilfælde i hver landsby kunne det indebære en eller et par bønders udflytning til den tildelte jord langt fra landsbyen, men stadig i samme sogn. Det var starten på de danske bønders individualisering. For nu kunne den enkelte bonde selv bestemme, hvorledes han ville drive sin jord.

Bønderne havde i høringerne forud for reformerne selv peget på *ophævelsen af hoveriet* som den helt afgørende ændring.⁵ Det var deres forpligtelse at udføre landbrugsarbejdet på godsejerens hovedgårdsjord som en del af modydelsen for fæste af bondegårdene, som tilhørte godsejerne. Bønderne kendte størrelsen af jordskatterne, som blev indbetalt til godsejerne, som videresendte dem til staten og også stod inde for restancerne. Også landgilden til godsejeren stod fast. Disse ydelser protesterede bønderne ikke imod. Men de følte, deres handlemuligheder blev alvorligt indskrænket af det ubestemte hoveri, som voksede i takt med godsejernes intensivering af hovedgårdsjordens drift. Derved blev der mindre tid til bøndernes egen bedrift. Hvordan kunne de bestandige udvidelser af hoveriet standses og dermed trækkes en streg i sandet? Dette spørgsmål blev en alvorlig udfordring for magthaverne hele reformperioden igennem, da hoveriet som omtalt var grundlaget for godsernes drift. Her stod de to parter – godsejerne og bønderne – stejlt over for hinanden.

4 Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, 116.

5 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 84 ff.

Et afgørende skridt i regeringens reformtænkning var ophævelsen af stavnsbåndet – dvs. bønderkarlernes personlige ufrihed. Bondealmuens drenge kunne efter 1733 ikke rejse fra deres fødegods uden godsejerens tilladelse. Da forholdene var værst, gjaldt stavnsbåndet fra karlene var 4 til 40 år. Pigerne på landet var derimod aldrig inddraget under stavnsbåndet. Ophævelsen af stavnsbåndet skete ved lov i 1788, men gennemførtes successivt indtil år 1800, under stærk påvirkning af menneskerettighedstankerne, der diskuteredes såvel i Danmark som ude i Europa.⁶

PROTESTER FRA BEGGE SIDER

Der var således mange store spørgsmål på magthavernes tegnebord i de år. Der var ligeledes mange hensyn at tage til de forskellige godsejere og de utålmodige bønder, der nok mærkede, hvor vinden bar hen. Hvilke af målene, der havde forrang, og hvorledes man gennemførte dem, skiftede i vekslende regeringskredse. Et stikord for denne udvikling er *skiftende regeringer, skiftende reformer*.

De første knap 30 år af reformperioden ændrede reformerne bestandig retning alt efter de siddende magthaveres indstilling. Retningen for de omtalte jordreformer stod fast med udskiftning af bøndernes jord af fællesskabet, inddragelse af overdrevene, udflytning fra landsbyerne og store jordarbejder som oprensning af åer og oprettelse af diger omkring den enkelte bondes marker. Derimod blev der bestandig udstedt nye hoverilove, der anskuede problemerne fra henholdsvis godsejernes og hovbøndernes side. Det stod derimod fast, at alle regeringer var indstillet på reformer.

Bønderne var udmærket orienteret om denne reformiver og gjorde sig også mange tanker om, hvilke reformer der var ønskelige set fra deres synspunkt. De mærkede, hvilken retning vinden bar. Men det gik for langsomt, syntes de. Derfor begyndte de flere steder i landet selv at agere. I høstens tid – hvor godsejerne var mest sårbare – nægtede de f.eks. på Lynderupgård ved Viborg at udføre hoverarbejde på de nye jorder, som godsejeren havde udvidet bedriften med. Hvis blot en bonde nedlagde arbejdet, kunne han med dom udsættes af sin fæstegård og dermed give plads for en ny fæster. Men hvis alle deltog i arbejdsnedlæggelsen, var denne mulighed udelukket. For godsejeren kunne ikke skaffe så mange nye fæstere på en gang. De spredte hoveristrejker i 1780'erne udgjorde derfor en alvorlig trussel for godsejerne. I hvert enkelt tilfælde blev der nedsat en kommission til behandling af sagen. Bønderne blev kendt skyldige i forsømmelse af deres fæsteforpligtelser, men kun idømt ganske lave bøder. En klog foranstaltning.⁷

Også de jyske godsejere rørte på sig. 103 godsejere havde på pengemarkedet i Viborg i 1790 aftalt at levere en hyldest til den unge kronprins – og faktiske magtudøver – i anledning af hans ægteskab. Det var dog en mærkværdig hyldest,

⁶ Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 220-234.

⁷ Løgstrup: *Bondeprotest på Lynderupgård*, 11-45.

som de ydermere kaldte et tillidsskrift. For det faktiske indhold var en protest mod de mange reformer, der på dette tidspunkt kun havde bestået i ophævelse af stavnsbåndet og indgreb i godsejernes traditionelle skifteret ved deres fæstebønderes død. Lederen af godsejernes protestbevægelse blev mødt af en alvorlig tiltale for højesteret for kritik af enevælden. Sagen endte med en stor bøde og fratagelse af hans kammerherrenøgle. Det sidste var en stor symbolsk straf.⁸

Det ulmede og gærede altså på begge sider også i Danmark, samtidig med at uroen i Frankrig brød ud i lys lue.

VISIONER FOR FREMTIDENS SAMFUND

Hvilke visioner for fremtidens samfund lå der bag de danske landboreformer? Vi ved præcist, hvad den ledende reformpolitiker i periodens sidste del tænkte, eller i hvert fald hvad han sagde, da den største og mest vedvarende reformperiode var gået i gang efter den ublodige paladsrevolution i 1784. Geheimeråd Christian Ditlev Reventlow holdt den 15. august 1788 en stor tale i forbindelse med overrækkelsen af de første arvefæsteskoeder til fæstebønderne på krongodset i Nordsjælland. Ceremonien fandt sted i slotsgården på Frederiksborg slot. Reventlow var den ledende kraft i Den store Landbokommission, samtidig med at han var leder af Rentekammeret, tidens finans- og landbrugsministerium. Han sagde bl.a. følgende til forsamlingen i slotsgården:

Jeg ser den lykkelige tid i møde i hvilken man ved børnenes undervisning i alle skoler vil anse forstandens og hjertets dannelse for vigtigere end udenads læsningen

Den tid i hvilken man vel i skolerne vil anse undervisningen i religion for den vigtigste; men ikke for at betage børnene tiden til at erhverve den kundskab, som de behøve til at blive nyttigere og lykkeligere mennesker i deres kald

Jeg ser den tid i møde, i hvilken udmarkerne ville ligne de vel gødede tofter, de sure enge og moser vil være forvandlede til fede hårbunds enge, unyttigt krat være bortryddet, nyttig skov og underskov omhyggeligen fredet, alt skadeligt vand afgravet, alle kampesten brugte til varig indhegning med stengærder

Den tid i hvilken de udskiftede bøndergårde alle omgives med store veldyrkede kål-, urte- og frugthaver med pile og andre nyttige træer

Den tid i hvilken kløver, kartoffel, nyttige roers dyrkning ikke mere vil være en sjældenhed

I hvilken tjenestekarlen vil sætte sin ære i at være den skrappeste arbejder og bonden at være den bedste husbond

Den tid i hvilken bonde og husmand begge ville være fornøjede med deres tilstand, ikke misunde hinanden, men som venner ved gensidige tjenester befordre den ene den andens fordel

8 Bjørn: 'Den jyske proprietærfejde', 24 ff, 31 ff, 57 ff.

I hvilken ingen fattig vil blive uhjulpen og ingen arbejdsføre tiggere vil tåles at omvanke

Den tid i hvilken spinderokken, væven og anden huslig vindskibelighed vil fylde alle nu ledige vinterdage.⁹

Chr. D. Reventlow må siges at have haft visioner i retning af den moderne velfærdsstat. Skole- og fattigvæsen var en del af fremtidsvisionen, men også ønsket om at skaffe arbejdsmuligheder til dem, der kunne arbejde. Han forestillede sig en helhedsløsning. Landboreformerne blev også fulgt op af en ny fattiglov (1803) og en ny skolelov (1814). Men en ting manglede fuldstændigt i Reventlows tale i forhold til, hvad der var sket og videre skulle finde sted de kommende år: Omtalen af frigørelsen fra godsejerstyret. Det var den del af reformerne, der medførte, at kongen trådte i direkte kontakt med alle sine undersåtter. Godsejerne skulle ikke længere stå hindrende i vejen. Skyldtes den manglende omtale af dette aspekt den særlige anledning for talen – uddeling af arvefæsteskoeder – der fastholdt kongen som ejer af krongodsets fæstegårde? Eller skyldtes det politiske hensyn, hvor stavnsbåndets ophævelse og de første angreb på godsejernes skiftemyndighed netop var blevet gennemført? Begge dele havde som omtalt ovenfor medført uro i visse godsejerkredse, som det ikke ville være klogt at opildne yderligere på dette tidspunkt. Det lykkedes dog i det følgende lovgivningsmæssigt at tage hensyn til begge sider. Så der blev ikke revolution i Danmark.

VEJEN AD HVILKEN

Hvordan nåede den enevældige konge / statsledelsen frem til det konkrete indhold af de reformer, der skulle resultere i produktionsfremgang og frisættelse af bønderne? Det mest overraskende var nok det første initiativ: Den ophævelse af censuren, der tillod alle at skrive om økonomiske forbedringer i erhvervslivet som helhed – ikke blot om landbruget. Og staten stillede oven i købet et tidsskrift til rådighed for de mange bidrag, der fremkom. I forlængelse heraf fremstod der senere spontant en møde- og debatkultur i hele landet, der ikke var og ikke kunne være indført af staten. Centraladministrationen tog derimod initiativ til, at den sædvanlige høring af embedsmænd og godsejere i forbindelse med indførelse af ny afgørende lovgivning blev udvidet til også at omfatte bønder! Og flere reponderede. Da reformarbejdet for alvor kom i gang, blev både kommissorium og skriftlige indlæg fra *Den store Landbokommission* offentliggjort. Dette befordrede atter den offentlige debat.¹⁰

Det usædvanlige for en enevældig styreform var således inddragelsen af befolkningen forud for disse store og afgørende reformer. Forhandlingerne og udarbejdelse af initiativer og lovforslag foregik i kgl. udnævnte *kommissioner*, der

⁹ Reventlows tale, Minerva for oktober måned 1788.

¹⁰ Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 55-101.

sad kortere og længere tid afhængig af magtforholdene i staten, dvs. hvem der nu havde indflydelse på landets svage enevældige konger. Kommissionernes sammensætning skulle afspejle forskellige synspunkter, baggrund og administrativ erfaring. Men hverken selvejere eller fæstebønder var naturligvis budt indenfor.

Disse strategier blev fulgt op af en åbenhed og lydhørhed over for reaktioner ude i landet, efterhånden som reformerne blev gennemført. Der blev reageret på bøndernes tidligere omtalte hoveristrejker landet over og godsejernes spage forsøg med en tillids / protest adresse til kronprinsen (den egentlige magthaver) i forbindelse med hans bryllup i 1791. Nok blev initiativtagerne til denne adresse udsat for en hård personlig behandling, men der skete alligevel ændringer i reformarbejdet i mere godsejervenlig retning. Det er således muligt at iagttage ændringer i kommissionsarbejdet i relation til stemningerne ude i landet. Der kan i *Den store Landbokommission* skelnes mellem en bondevenlig og en godsejervenlig periode. Disse forhold har fået den norske historiker Jens Arup Seip til at betegne den danske enevælde som *den opinionsstyrte enevælde*.¹¹

Det er efter min opfattelse især i måden eller arbejdsmetoden, at de danske landboreformer adskiller sig fra de mange senere reformer, James C. Scott behandler i sin bog. Jeg er ikke i tvivl om, at han også ville fremhæve de danske reformers indførelsesmetode som værdig til efterfølgelse, hvis han havde kendt den. Den danske metode har dog en ulempe set med nutidige øjne – den lange implementeringstid i relation til moderne tids utålmodighed med hensyn til at se hurtige resultater.

RESULTAT

Resultatet af arbejdet med de danske landboreformer blev en ny lovgivning, der kunne følges op af forhandlinger mellem og handlinger fra de involverede parter. Bortset fra loven om den successive ophævelse af stavnsbåndet og afgørende ændringer af godsejernes offentlige administration, var reformerne ikke en tvang, der blev lagt ned over godsejere og bønder. De kunne følge de nye tiltag, hvis de ønskede og kunne nå til enighed herom i lokalsamfundet. Der var ikke mindst over for godsejerne tale om en lovgivning med både gulerod og pisk. Jordlovgivning (om udskiftning og udflytning) betød inddragelse af ny jord fra overdrevene i intensiv dyrkning og ophævelse af det gamle landsbyfællesskab, så hver bonde kunne drive sin jord, som han ønskede. Implementeringen heraf krævede i første omgang enighed mellem alle lodsejere i en landsby.

Ved næste udskiftningslov kunne et flertal af lodsejerne i en landsby træffe beslutning, der bandt mindretallet. Men i sidste version skulle reformen finde sted, hvis blot en lodsejer ønskede det. En lodsejer var i den danske ejendomsstruktur identisk med en godsejer. Det var godsejerne som ejere af både hovedgårdene og

¹¹ Bjørn, se note 8. & Seip: *Det opinionsstyrte enevælde*, 397-464.

fæstegårdene, der skulle træffe beslutningen om udskiftning af fæstebøndernes jord – i respekt for ejendomsretten. Da godsejerprotesterne mod reformerne var på det højeste i begyndelsen af 1790'erne, forsøgte Den store Landbokommission sig med gulerodsmetoden. Hvis en godsejer gennemførte udskiftning, ville han til gengæld få en række indrømmelser med hensyn til strukturen og mulighed for at pålægge fæstebønderne en del af forrentningen af de afholdte omkostninger. Det betød dog ikke, at bønderne var imod jordreformerne. I så fald var udskiftning aldrig blevet til virkelighed. Mine undersøgelser af implementeringen af lovene på tre forskellige godser fordelt over landet har vist både engagement og aktiv handling fra fæstebønderne.¹²

Resultatet af de mange love blev et helt nyt landbosamfund med selveje, hvis godsejer og fæstebonde (som sælger og køber) kunne blive enige. Staten stillede blot rammerne til rådighed i form af lovgivning. Dog kunne en kommende selvejer opnå et mindre statslån til køb af ejendommen, men lånemulighederne var langt fra tilstrækkelige. Det er således værd at understrege, at fæstevæsenet blev ophævet successivt under fuld frihed uden statsligt påbud. Først i 1919 blev de sidste rester ophævet ved lov sammen med det gode formål at skaffe jord til husmændene.¹³

For de tilbageblevne fæstebønder resulterede reformerne i et nyt fæstesystem, hvor den statslige kontrol med godsejerens offentlige administration var forøget. Den største anstødssten i det gamle fæstevæsen var som omtalt det ubestemte hoveri, der var blevet voldsomt forøget i takt med produktionsforøgelsen på hovedgårdene. Først forsøgte man (1769) at slå en streg i sandet med godsejerne som pennefører, idet de skulle fremsætte ønske om det nødvendige hoveri til hovedgårdens drift. Hertil og ikke længere måtte hoveriet på det enkelte gods forøges i fremtiden. Efter næste magtskifte i regeringen vendte man 180 grader (1771). Nu skulle hoveriets omfang bestemmes af størrelsen af fæstebondens jord – og ikke af hovedgårdens behov.

Sådan bølgede reformbevægelsen frem og tilbage på hoveriområdet, som var et meget afgørende punkt for både godsejer og fæstebonde. Det endelige resultat blev, at hoveriets omfang eller dets afløsning med penge skulle afgøres gennem direkte forhandling på det enkelte gods mellem godsejer og fæstebønder. *Statslige forligskommissioner* trådte først til, når parterne var kørt fast. Det interessante ved denne løsning var på den ene side, at lovgiver opgav at løse hoveriproblemerne med centrale afgørelser. På den anden side indebar det, at bønderne blev hævet op til ligeberettigede forhandlingspartnere med godsejerne. Det havde der i virkeligheden også lokalt været fortilfælde for på flere godser i spidsbelastninger i vanskelige høstår – læs: regnfulde somre.¹⁴

12 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 311-383.

13 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 457-492.

14 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 401-456.

Administrationen af *udskrivningsvæsenet* eller soldaterpræsentationen blev løftet fra godsejerne til statslige kommissioner, så den ikke kunne misbruges af godsejerne i deres private fæstepolitik. Altså – *hvis du ikke vil overtage denne (forsømte) fæstegård, skal jeg sørge for, at du bliver udskrevet til soldat* – havde det lydt mange gange. Og det var bønderkarlene bange for. Men når godsejerne ikke længere skulle stille soldater, kunne det forhadte *stavnsbånd* ophæves. Det skete som tidligere omtalt successivt fra år 1788 til 1800. Dette foranledigede flere godsejere til at mene, at nu var bønderne frit stillede. For nu kunne de sige nej til strenge fæstevilkår og rejse andetsteds hen. Derfor var der efter disse godsejeres opfattelse ikke brug for flere landboreformer til beskyttelse af bønderne. Flere godsejere mente, at nu kunne Danmark følge det engelske system med fuldstændig fri aftaleret mellem parterne. Det havde visse steder i England ført til et forpagtningssystem med ned til et års varighed. Sådan så heller ikke alle godsejere på sagen. Det blev heller ikke resultatet i Danmark, da reformerne fortsatte med grænsedragning for godsejernes offentlige administration og beskyttelseslovgivning i det nye fæstesystem for de tilbageblevne fæstere.

Det interessante og afgørende er, at reformlovgivningen blev implementeret i landbosamfundet. Jeg har fulgt udviklingen på tre meget forskellige godser: Løvenborg i Nordvestsjælland, Sohngaardsholm i Nordjylland og Nørholm i Sydvestjylland. Alle steder blev reformerne fulgt, selvom resultatet for de tre godser var meget forskelligt. Havde bønderne været imod, skulle de nok have vidst at stikke en kæp i hjulet for reformernes gennemførelse.

Svagheden i reformlovgivningen var, at reformerne først og fremmest sigtede på landets bønder og ikke på *husmændene*. De nye love indebar også fordele for husmændene, men disse blev nu en del af reservearbejdskraften på godserne, efter at hovbønderne var blevet selvejere eller havde fået hoveriet fastlåst eller afløst. Husmændene havde mange steder fået tildelt jord, men kun i form af mindre jordlodder, så de måtte have lønarbejde på godserne for at opretholde tilværelsen. Så i første omgang blev resultatet, at de ikke opnåede så store forbedringer som bønderne. Det gjaldt først og fremmest på det sociale område. Det blev overladt til fremtidens protestbevægelser i midten af 1800-tallet at kæmpe sig frem til en tilsvarende løsning af husmændenes problemer.¹⁵

DE DANSKE LANDBOREFORMER I GLOBALT PERSPEKTIV

James C. Scott har i sin bog sat fokus på flere smukke reformer inden for arkitektur og landbrug i det tidligere Sovjet og en række tredje lande specielt i det 20. århundrede. Det afgørende for reformernes tilblivelse var generelt, fandt han:

15 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 203-205, 254-259, 329-331, 356-357, 363-364, 530-531.

- at statens ledere havde til hensigt at ændre natur og samfund for at forbedre de menneskelige forhold,
- at lederne havde adgang til og ønskede at benytte sig af uindskrænket magtanvendelse for at nå målet,
- at samfundet var svagt og manglede kapacitet til at modsætte sig eliten og ledelsens planer.

Det er springet fra det traditionelle til det moderne, der interesser James C. Scott. Især måden springet blev foretaget på, som han med rette mener, havde afgørende betydning for resultatet. Inspireret af Scott vil jeg forsøge at sætte udviklingen af de omtalte danske landboreformer 1750-1810 ind i den kontekst og det perspektiv, han anvender til vurdering af reformerne.

Magthaverne var formentlig i store træk enige i det yderste mål for reformerne, nemlig at skabe bedre forhold for landets indbyggere, vel at mærke sådan som magthaverne opfattede dem. Det gode samfund var også en klar vision for Rentlow i hans tidligere omtalte tale ved overrækkelsen af arvefæstebrevene. Men den danske vej til et helt nyt landbosamfund var meget anderledes end den fremgangsmåde, som James C. Scott har beskrevet vedrørende de store reformer i Sovjet og udvalgte tredje verdenslande.

Udviklingen af de nye reformer foregik i Danmark over meget *lang tid*. Forud for og samtidig med reformerne løb en intens *debat*, ligesom regeringen udvidede sin sædvanlige *høringspraksis* også til bønderne. I alle befolkningslag var der en vis viden om forholdene i udlandet – også om menneskerettighederne.¹⁶

Generelt var der en betydelig *lydhørhed* i regeringskredse over for samfundets reaktioner. Reformerne blev indført i Danmark på statens initiativ lige som i Scotts udenlandske eksempler. Der havde dog forinden været en del private reformer rundt i landet, men de havde ikke udmærket sig ved samme omfang og grundighed som statens reformer. Det krævede også ændring af lovgivning, som private entreprenører jo ikke var i stand til at gennemføre. Det var således på mange måder en stor fordel, at staten tog over og skabte rammerne for reformerne. Der er på ingen måde tale om, at magthaverne havde i sinde at benytte deres magt til at trumfe deres reformideer igennem. Der var en bestandig lydhørhed over for reaktionerne ude i samfundet. Dette er en ganske afgørende forskel på den danske vej og James C. Scotts eksempler. Det kan tolkes som en større respekt for modtagerne eller genstanden for reformerne.

James C. Scott fremhæver ved alle de beskrevne projekter *videnskabens og specialisterne* alt for store indflydelse i relation til og på bekostning af den almindelige viden i landbosamfundet, hvorved værdifuld lokal viden om jordbund og dyrkningsforhold gik tabt. Også i Danmark skulle landinspektører anvendes i

¹⁶ Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 47-54.

processen, hvad de også blev i stor stil. De sad dog ikke kun ved deres skriveborde, men blev sendt ud til hver enkelt landsby for ved selvsyn at se og bedømme de forhold, der skulle ændres – i samarbejde med de implicerede bønder. I undersøgelsen af implementeringen af udskiftningen var der kamp om at få fat i de landinspektører, der var til rådighed. Utallige er de breve, godsinspektøren på Løvenborg sendte til Rentekammeret (svarende til nuværende landbrugsministerium) for at få tilsagn om besøg af en landinspektør.

Bønderne ønskede udskiftning, så der er mange eksempler på, at de selv op søgte landinspektørerne for at få dem til at komme til deres landsby, selvom det var imod reglerne at gå uden om godsejerne. Således rejste to bønder fra landsbyen Tudse under Løvenborg på Nordvestsjælland på byens eget initiativ i efteråret 1775 til Hagedstedgaard, hvor landinspektør Ehlers opholdt sig. Formålet var at få Ehlers til at komme til Tudse for at foretage de nødvendige opmålinger for at få fællesskabet mellem de to landsbyer Tudse og Allerup ophævet. Direkte adspurgt måtte de to bønder bekende, at deres godsejer intet kendte til deres initiativ. Derfor måtte landinspektøren svare, at han ikke kunne foretage nogen opmåling, før han fik en anmodning fra godsejeren. *"Thi ellers kunne jeg ikke vide, enten det var med deres herskabs vilje eller ej."* Så de to bønder måtte drage hjem med uforrettet sag. På Nørholm i Sydvestjylland stod bønderne selv for hele udskiftningssagen. Først når der var opnået enighed om den nye delingsplan mellem de implicerede bønder, tog godsejeren del i protokolleringen og gav sin accept.¹⁷

Landinspektørerne blev desuden anvendt ved udarbejdelsen af periodens mange forskellige hoveriforslag, først og fremmest på grund af deres kendskab til og mulighed for vurdering af de meget forskellige lokale forhold. Det var, mens man endnu forsøgte at finde frem til fælles retningslinjer for hoveriet for hele landet. Dette blev som tidligere omtalt opgivet ved den endelige løsning.

Også den nye statistik blev modtaget og anvendt med begejstring af reformtilhængerne. For beregninger på grundlag af den første folketælling i Danmark, 1769, viste, at folketallet i de yngre befolkningsgrupper var så højt, at det var muligt at gennemføre de planlagte ændringer af soldaterudskrivningen med de uvidede muligheder for tjenestefritagelse uden formindskelse af hærens størrelse. Det havde ellers været hærens stærkeste trumfkort, at de planlagte dispensationer for udskrivning ville resultere i en svag, mindre talstærk hær. Og det argument mente hærledelsen ikke, at reformtilhængerne kunne stå model til over for den stærkt militærinteresserede kronprins. Det er derfor særdeles forståeligt, at reformvennerne i Den store Landbokommission blev overordentlig tilfredse, da de modtog nationaløkonom Johan Zoegas beregninger. Der blev straks sendt et takkebrev til nationaløkonomen, og det blev oven i købet noteret i den ellers så kortfattede forhandlingsprotokol.¹⁸

17 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 316-320, 345-347, 517-519.

18 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 228-230.

Der var således ingen forskel i den positive vurdering af de nye specialister i Scotts eksempler og de danske reformer, men derimod af vurderingen af de lokale forholds betydning. Og dette er en afgørende præmis.

Dette hensyn til lokale forhold var den største forskel mellem den danske vej og de af Scott beskrevne udenlandske reformer. Hertil kom i Danmark en respekt for de parter, der blev berørt af reformerne. Nogle vil måske indvende, at forandringerne i Scotts eksempler fra små livegne bønder til daglejere på store statsgårde eller kollektive brug var større end i de danske eksempler. Her gik forandringen fra fæstegårdmænd under store private godser til mindre selvejere med eget økonomisk driftsansvar uden godsets sædvanlige sikkerhedsnet. De nye selvejere stod alene. Begge steder drejede det sig om store forandringer i livsvilkår. Det må imidlertid ikke glemmes, at reformerne i Danmark blev udtænkt og gennemført i en økonomisk opgangsperiode for Vesteuropa i sidste halvdel af 1700-tallet.

Også andre steder i Europa var statsoverhovederne optaget af bøndernes slette forhold i 1700-tallet, om det så skyldtes påvirkning af oplysningstidens nye tanker om menneskers ligeværd, eller baggrunden var ønsket om højere landbrugsproduktion af hensyn til landenes handelsbalance. I Preussen og Rusland lod Frederik II og Catherina det forblive ved tankerne. Men i Habsburgriget påbegyndte Maria Theresia (1740-1780) så småt økonomiske reformer til gunst for bønderne i 1770'erne under indtryk af de forfærdelige hungerkatastrofer i riget. Reformerne blev imidlertid fortsat med fuld styrke af Joseph II, da han blev enehersker i 1780 og frem til sin død i 1790. De vedrørte både bøndernes personlige frihed først og fremmest med ophævelsen af livegenskabet (livslang afhængighed for både mænd og kvinder) og deres afgiftsforhold til stat og godsejere ved forsøg på skabelsen af et nyt og mere retfærdigt beregningsgrundlag. Inspirationen havde Joseph fået på sine mange rejser rundt i sine lande, hvor han var slået af synet af den megen elendighed, han mødte. Han forsøgte at gennemføre reformlovgivningen på trods af de adelige godsejeres og embedsmænds protester. Joseph II's reformer må således virkelig karakteriseres som reformer fra oven. Det endte da også i murrende protester og oprør både fra godsejer og bondeside, så i sit sidste leveår måtte Joseph tilbagekalde de fleste reformer i Ungarn. Da broderen Leopold II fik magten i 1790, tilbagekaldte han de øvrige reformer på det agrare område i hele riget.¹⁹

Reformerne i Preussen og Rusland kom således slet ikke i gang på dette tidlige tidspunkt. Og i Habsburgriget lykkedes reformarbejdet ikke for Joseph II, selvom han havde de bedste intentioner. På denne baggrund bliver det endnu mere afgørende at stille spørgsmålet: Hvorfor lykkedes det så i Danmark?

19 Scott: 'Reform in the Habsburg Monarchy, 1740-90', 177 ff.

HVORFOR LYKKEDES REFORMERNE I DANMARK?

Reformerne på landbrugsområdet blev gennemført tidligere i Danmark end i de øvrige centraleuropæiske lande – bortset fra Holland og England, som var foran på det landøkonomiske område, men valgte en anden vej på det sociale område. Det afgørende i Danmark var trods alt implementeringen af reformerne ude på godserne. For nok var lovgivningen blevet gennemført med megen hensyntagen til de forskellige lokale forhold, men hvis de til trods herfor var blevet afvist lokalt, så havde der ikke været nogen reformer.

Bønderne så klart deres fordel ved at gribe de nye muligheder. Ikke alle greb dog straks chancen for selvejkøb. Denne proces gik næsten i stå under de usikre økonomiske forhold efter statsbankerotten 1813 og krisen i 1820'erne. Mange af de nye selvejere klarede kun vanskelighederne med renter og afdrag ved at sælge dele af jorden fra. Altså en fornyet udstykning. Ligeledes var udstykning en ny mulighed ved generationsskifte, som selvejebønderne nu selv var herre over. Det krævede naturligvis ikke længere godkendelse af godsejeren. Staten havde desuden tilladt den formindskelse af gårdene, som det tidligere havde været forbudt godsejerne at foretage.²⁰

Selveje krævede, at *godsejerne* ville sælge. Og det var der mange, der ønskede. Det er måske det mest overraskende. Hvorfor ville de frasige sig deres sikre økonomiske grundlag i de store jordbesiddelser? Mange ønskede uden tvivl at medvirke til reformerne. De var påvirket af de nye ideer om frihed, lighed og ejendomsret, som de enten havde mødt på deres dannelsesrejser ude i Europa eller på Sorø Akademi, hvor professorerne forelæste over disse moderne emner. Atter andre – og det var mange – var blevet draget ind i tidens spekulationsræs og så muligheden for at sikre sig del i jordprisernes himmelfart. Ikke alle klarede udfordringerne i dette spil og gik selv bankerot. Atter andre havde brugt uforholdsmæssigt mange penge på gennemførelsen af jordreformerne, så de havde brug for pengene.²¹

Hvorfor havde godsejerne ikke på et tidligere tidspunkt sagt fra over for de første reformer? Generelt var godsejerne enige i de landøkonomiske reformer, som de også så nytten af på resultaterne fra de første godser, som på eget initiativ gav sig i kast med opgaven. Den første hoveriforordning overlod det til den enkelte godsejer at definere, hvor meget hoveri driften af hans hovedgård krævede. Det kunne de ikke have noget imod. Den næste reform var helt modsat. Nu var det størrelsen af fæstegården, der var rettesnor for hoveriets omfang. Dette ændredes hurtigt – alt efter de skiftende magtforhold i regeringen. Det var også hoveriplanerne eller rygterne herom, der lå bag de jyske godsejeres tidligere omtalte forsøg på oprør med deres tillidsadresse til kronprinsen. Det hele endte på hove-

20 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 486-488, 522-524.

21 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 519-522.

riområdet med direkte forhandlinger mellem godsejer og fæstebønder – dog understøttet af statslige mæglingskommissioner.

Formodentlig skal en del af godsejernes passive holdning over for disse skiftende reformer også søges i, at de under hele enevælden havde været vant til at adlyde kongelige pålæg, også dem de absolut ikke var enige i. Den nye enevælde i Danmark havde nemlig meget tidligt skabt en helt ny adelsstand på grund af mistillid til den gamle adel. Og ønskede man som godsejer at være med i det gode selskab ved hoffet, måtte man adlyde.

Ved at betragte de danske landboreformer med James C. Scotts internationale blik står det lysende klart, at reformerne stod så stærkt, fordi de ikke blev gennemført med et snuptag. De fik lov at tage den nødvendige tid, så der blev skabt et forum for dialog eller udveksling af synspunkter om den rette vej. De blev desuden i den sidste afgørende fase gennemført under hensyntagen til reaktionerne fra forskellige sider af samfundet. Modtagerne blev ikke opfattet som ikke-eksisterende. Statsmagten anerkendte de store lokale forskelle, der var selv i et lille land som Danmark. Og disse forskelle fik deres rum.

Jeg må også indrømme, at læsningen af Scotts bog om alle de fejlslagne forsøg på at indføre reformer i nyere tid, har fået mig til at betragte de danske landboreformer med respekt. Respekt for den anvendte metode. Respekt for det altomfattende reformområde. Og respekt for de involverede parter – både godsejere og bønder. Det var ikke en selvfølge, at reformerne blev gennemført, og at de fik så gode resultater. På samme tid blev der som omtalt forsøgt med tilsvarende reformer i Habsburgriget, som ikke lykkedes. Det var forsøg, som James C. Scott også kunne have benyttet i sin bog. Titlen *Seeing like a State* ville have været lige så sigende og repræsentativ for Joseph II's bestræbelser i slutningen af 1700-tallet som de behandlede cases fra 1900-tallet. Der var ingen oplysning. Der var ingen debat. Der var ingen dialog. Så reformerne måtte mislykkes, selvom statsledelsens intentioner var aldrig så gode.

Hvad har disse reformer i en fjern fortid da med modernitet at gøre? De blev indført gennem en storstilet indsats med anvendelse af nye teorier og videnskab generelt for hele landet – men med hensyntagen til lokale praktiske forhold. De blev implementeret ud over det ganske land – i forskelligt tempo, men implementeret blev de. Gennem de danske bønders frisættelse blev der åbnet op for individuelle driftsformer i landbruget. Moderniteten havde holdt sit indtog i Danmark.

BIRGIT LØGSTRUP

ARKIVCHEF EMERITUS VED RIGSARKIVET

EKSTERN LEKTOR OG ADJUNGERET PROFESSOR

AARHUS UNIVERSITET

BIRGITLOEGSTRUP@GMAIL.COM

ABSTRACT

The Danish path to modernity*Birgit Løgstrup**Emeritus of The Danish National Archives and Aarhus University.**E-mail: birgitloegstrup@gmail.com*

In Danish historiography, a dominant interpretation links modernity, in the sense of the liberation of human beings, to the agrarian reforms from 1750 to 1810. The article argues that these reforms must be interpreted as an agrarian revolution mainly driven by the strong absolutist state, but with many important solutions based on local negotiations between the landowner and his copyholders. This revolution resulted in a successful modernization of Danish agriculture with crucial impact on Danish society as such.

A key reason for the success of the agricultural reforms was that the absolute state opened up for free debate on the reform issues and to a high degree paid heed to arguments formulated by local actors in the reform process. This is a crucial difference from the examples of failed modernization processes in the USSR and several African states that James C. Scott has analysed in *Seeing like a State* (1998), and using Scott's work as a comparative framework thus highlights a crucial part of the explanation for the success of the Danish reforms. However, to this must be added other factors such as the long time span of the reform process, as well as the fact that the process coincided with a period of economic growth and rising prices for agricultural products.

LITTERATUR

- Bjørn, Claus: 'Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790', *Historie Ny række XIII 1-2*, 1979.
- Bjørn, Claus: *Dengang Danmark blev moderne – eller historien om den virkelige danske utopi*, København: Fremad, 1998.
- Feldbæk, Ole: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Aarhus: Systime, 1993.
- Jensen, Hans: *Dansk jordpolitik 1757-1919. I. Udvikling af statsregulering og bondebeskyttelse indtil 1810*, København: Gyldendal, 1936/1975.
- Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsen i det 18. århundrede. (disp.)*, København: Gad, 1983.
- Løgstrup, Birgit: 'Bondeprotest på Lynderupgård 1781-1802', Flemming Mikkelsen (red.): *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Aarhus: Modtryk, 1986.
- Løgstrup, Birgit: *Bondens frisættelse. De danske landboreformer 1750-1810*, København: Gad, 2015.
- Reventlow, Christian D.: Tale ved overrækkelsen af arvefæstebrevene den 15. august 1788. *Minerva for oktober måned 1788*.
- Scott, H.M.: 'Reform in the Habsburg Monarchy, 1740-90', H.M. Scott (ed.): *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, London: Macmillan Education, 1990.
- Scott, James C.: *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale Press 1998.
- Seip, J.A.: 'Teorien om det opinionsstyrte enevælde', *Historisk Tidsskrift (norsk) bd. 38*, 1958.
- Østergaard, Uffe: 'Denmark: A Big Small State – the Peasant Roots of Danish Modernity', John L. Campbell et alia (ed.): *National Identity and the Varieties of Capitalism. The Danish Experience*, Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press, 2006.